

UDK 821.163.42(001)
Izvorni znanstveni članak
Primljen 5. 4. 2010.
Prihvaćen za tisak 6. 7. 2010.

ANTONIJA ZARADIJA KIŠ

Institut za etnologiju i folkloristiku
Šubićeva 42, HR-10 000 Zagreb
zaradija@ief.hr

MOTIV RAJSKE PTICE U AUDITIVNOJ PERCEPCIJI RAJA U GLAGOLJSKIM EGZEMPLIMA

U raznorodnom korpusu hrvatske glagoljaške književnosti posebno mjesto pripada egzemplima ili prilikama – maloj književnoj formi koja je svojom porukom i vizualizacijom apstraktnosti bila ključni dio srednjovjekovne propovijedi. Istraživanje se temelji na glagoljskim animalističkim egzemplima, tj. onima u kojima životinja ima ključnu ulogu u prijenosu propovjedne poruke. Pozornost se usmjerava na kompleksnost prilike o *rajskoj ptici*: njezin naziv i izgled imaju bitnu ulogu u viziji raja, no njezin imaginarni pjev pridonosi auditivnoj percepciji raja, u čemu se i sastoji specifičnost te prilike. Antropološko-zoološka dimenzija egzemplima pokazat će svoju kulturološku važnost i širinu koja će se manifestirati kroz prastaro istočnjačko izvorište predaje, zatim zapadnoeuropsku srednjovjekovnu kompoziciju egzemplima čija će se popularnost prenijeti u europski književni kontekst, kroz koji će na specifičan način utjecati na hrvatsku književnost i jezikoslovlje.

Ključne riječi: raj, ptica, rajska ptica, egzempl, glagoljaši, književnost, jezikoslovlje

Raj, *paradisus*, *paradise*, *Paradies*, *paradis*, *paradiso*, *paraíso* ... (OER 2007: 460) neobičan je, a u razumijevanju i kontradiktoran pojam koji u svojoj semantičkoj strukturi preko perzijskoga *pairidaeza* i hebrejskoga *pardès*, a zatim i latinskoga *paradisus*, predočava voćnjak, park ili ograđeni vrt te je sinonim sumeranskomu *edenu*. U religijskom i duhovnom kontekstu raj označava stanje u kojem je čovjekova duša združena s Bogom. Prostorno to je Kraljevstvo Božje. Tako u duhovnom smislu raj i nije striktno ograničen prostor nego na-

protiv, smješten je u granicama nedohvatljivosti. U osjetilnom smislu sinonim je blaženstva te bezgraničnoga i bezvremenskoga prostranstva koje je zbog iracionalnosti teško predočiti i razumjeti. U pučkoj “zemaljskoj”, odnosno ljudskoj svijesti pojam raja podrazumijeva mjesto gdje su nekom nedohvatljivom ugodom zadovoljena sva osjetila. Upravo se tom sveobuhvatnom ugodom brišu granice i vremena i prostora, koji se, pak, istodobno nastoje i definirati, te se stoga u racionalnom smislu raj ne može opisati. Koliko god se trudili predočiti neku rajsku ugodu, nameće se neko ograničenje – vremensko ili mjesno, čime se gubi poimanje rajске punoće sadržane upravo u nedostatku razumijevanja vremena i prostora. Predodžba raja kao nečega onostranoga oduvijek zanima čovjeka, pa je i njegovo razumijevanje i objašnjavanje variralo kroz povijest (usp. Bratu 1997: 1150–1151).

Za srednjovjekovnoga čovjeka put do raja je razdoblje osobnoga preistipivanja u kojem dominira bojazan: hoće li ga dokučiti ili neće. Time je istaknuta važnost stupnja spoznaje čovjeka kao pojedinca. U tom je smislu osobito istaknuto srednjovjekovno poimanje vremena Čistilišta koje je snažno individualizirano (Le Goff 1993: 98–109), i to posebice tijekom 12. i 13. stoljeća kad se intenzivira nastojanje u razumijevanju onostranoga, odnosno nekoga vremenskoga tijeka u onostranom, a time i razumijevanje raja. U takvim religiozno-filozofskim promišljanjima raj je u povijesti sagledavan kroz tri temeljna aspekta.

1) *Biblijski raj* poistovjećen je s Edenskim vrtom u kojem su bili prvi ljudi.

I Jahve, Bog, zasadi vrt na istoku, u Edenu, i u nj smjesti čovjeka koga je napravio. Tada Jahve, Bog, učini te iz zemlje nikoše svakovrsna stabla – pogledu zamamljiva, a dobra za hranu – i stablo života, nasred vrta, i stablo spoznaje dobra i zla. Rijeka je izvirala iz Edena da bi natapala vrt; odatle se granala u četiri kraka. Prvome je ime Pišon, a optječe svom zemljom havilskom u kojoj ima zlata. Zlato je te zemlje dobro, a ima ondje i bdelija i oniksa. Drugoj je rijeci ime Gihon, a optječe svu zemlju Kuš. Treća je rijeka Tigris, a teče na istok od Ašura; četvrta je Eufrat. Jahve, Bog, uzme čovjeka i postavi ga u edenski vrt da ga obrađuje i čuva. (Post 2,8–15)

.....

Tada Jahve, Bog, načini od zemlje sve životinje u polju i sve ptice u zraku i predvede ih čovjeku da vidi kako će koju nazvati, pa kako koje stvorenje čovjek prozove, da mu tako bude ime. Čovjek nadjene imena svoj stoci, svim pticama u zraku i životinjama u polju. (Post 2,19–20)

U biblijskom raju ističe se vizija prirode, bujna vegetacija, stabla prebogata plodovima koja bujnost zahvaljuju četirima rajskim rijekama. To je mjesto u kojem dominira Bog koji vlada čovjekom i svim životinjama.

- 2) *Eshatološki raj* je mjesto ili stanje duše pravednika koji zajednički uživaju u vječnoj sreći. Eshatološko poimanje ističe socijalni aspekt poimanja raja sadržan u zajedništvu.

... da vaši potomci znaju kako sam ja učinio da Izraelci žive u sjenicama kad sam ih izbavio iz zemlje egipatske. Ja sam Jahve, Bog vaš. (Lev 23,43)

.....

... Tko ima uho, neka čuje što Duh poručuje crkvama! Pobjedniku ću dati 'da jede od stada života' koje se nalazi 'u Božjem raj'. (Otk 2,7)

- 3) *Zemaljski raj* je negdje iznad nas i uvijek gore. U potrazi za njim mnogi su kretali na putovanja (poput Marka Pola), ili su ga pokušavali kartografski smjestiti negdje na Dalekom istoku, redovito u nepoznatim, dalekim i nedosegnutim krajevima.

U kontekstu našega promišljanja usredotočit ćemo se na eshatološko poimanje raja koje kao takvo nalazi strastvenu potporu u književnosti (za razliku od biblijskoga koji je omiljena tema mnogih slikara) s čijim su se problemom posebice sučeljavali sveti oci tijekom 13. i 14. stoljeća stvarajući teološke kontroverzije čije je beskrajne rasprave prekinuo papa Benedikt XII. (1334–1342) enciklikom *Benedictus Dei* (1336), zaključujući da sve duše nakon smrti čovjeka idu na nebo, u carstvo nebesko, u nebeski raj gdje će jasno spoznati božansku bit.¹ A na nebu obitavaju ptice koje stvaraju najdojmljivije predodžbe raja kako vizualne – zbog perja, tako i auditivne – zbog pjeva. Nije zato čudno što se u srednjem vijeku pojavljuje pojam *božje ptice* i što je posebice zanimao umjetnike koji su predočavali raj s mnoštvom ptica dojmljivih boja (Jan Bruegel Stariji i Mlađi).

Ptice – božji poslanici raja

Literarni pojam *božje ptice* razvijao se u srednjovjekovnoj Europi zahvaljujući kulturološkim kontaktima kršćanskih hodočasnika posebice s muslimanima u čijim su predajama i legendama istaknuto mjesto zauzimale upravo ptice, a neke od njih nazivale su se *božjima*. To se odnosilo ponajprije na lastavice (ili čiope)² koje su svojim spektakularnim amplitudnim letovima, živah-

¹ <http://www.papalencyclicals.net/Ben12/B12bdeus.html>

² Premda božanske karakteristike lastavice dolaze iz dalekoga pretkršćanskoga doba (Egipćani su poznavali božicu Lastavicu), u kršćanskoj srednjovjekovnoj Europi ta ptica počinje gubiti božanske attribute. U ranom se srednjovjekovlju lastavica još pojavljuje kao ptica svjetlosti, no pod utjecajem antičkih prirodoslovaca koji su bili najveći “opskrbljivači” znanjem prvih kršćanskih simbolista, lastavici se preko Plinija pripisuju izrazite profilaktičke

nošću i zaglušujućim dozivanjima u smiraj dana jačale osjećaj povjerenja u život u trenutku kada nestaje dnevne svjetlosti i kada postupno sve zamire. Činilo se da lastavice nemaju nožica, jer su u pokretu teško okom uhvatljive, a činilo se kao da se nikad ne odmaraju, ne spavaju, pa čak niti ne jedu. Vjerovalo se da neprestance lete. Zato i postaju alegorija božanskoga vjetra ili daha Duha svetoga (Cair-Héliion 2004: 87).

Tema rajske ljepote i blagodati europsku je književnost prožimala doduše i ranije, no ona će se posebice tijekom 13. stoljeća predočavati i kroz egzemple koji će, kao književna i retorička forma, doživljavati zamah gotovo istodobno s različitim predodžbama o rajskoj ptici.³ Smatra se da je tzv. rajska ptica najprije stigla u Španjolsku 1522. godine na Magellanovu jedrenjaku kad se taj pomorac vratio s putovanja po Indoneziji i donio prve ptičje blagove.⁴ Tako Europa upoznaje svlakove mužjaka rajskih ptica iz doba gnježđenja koji su postali cijenjeni modni ukras. Na temelju prvih opisa svlakova viđenih kod domorodaca, koji su ih u ritualne svrhe preparirali tako da su im odrezali noge i krila, Europom se više od 150 godina pronosio mit da *rajske ptice* nemaju nogu jer ih ne trebaju s obzirom na to da nikad ne slijeću na zemlju.⁵ Nepoznavanjem, dakle, temeljne biologije, razvijaju se mitske i simboličke predodžbe o čudesnoj ptici kroz koje se isprepleće neobično interpretirana realnost i stara imaginarnost koja rajsku pticu povezuje s feniksom, simbolom ponovnoga rođenja (LISZK 1979: 227) i kršćanskim simbolom Kristova uskrsnuća (Ferber Bogdan i Mužinić 2009: 301).

karakteristike, posebice kada je riječ o epilepsiji. Mnogi pripravnici vezani su uz lastavicu, njezino gnijezdo i njezinu krv, čime prvotna božanska karakteristika te ptice pada u zaborav u europskom medievističkom medicinskom kontekstu (Charbonneau-Lassay 2006: 505–513).

³ Najdojmljivije se, pak, predodžbe javljaju u 16. stoljeću dolaskom u Europu beznogih svlakova *manucodiata* iz Nove Gvineje i indonezijskih otoka (Mužinić, Ferber Bogdan, Beehler 2009: 645–649). Tada su, naime, portugalske i španjolske pomorske ekspedicije putovale u Indoneziju po različite, u Europi tada vrlo cijenjene stvari kao što su zlato i srebro, te mirodije, kokosov orah itd. Tim će se dragocjenostima u 16. stoljeću dodati i raskošno perje *rajskih ptica*, odnosno njihovi svlakovi ili balgovi koji su odmah postali iznimno tražena roba (Ferber Bogdan i Mužinić 2009: 297–304).

⁴ Svlak ili balg je ptičja koža s perjem ispunjena suhim sadržajem. To su dermoplastični preparati koji se i danas izrađuju kako bi se skupljale i čuvala ptice u muzejima i prirodoslovnim zbirkama. Za razliku od izložbenih dermoplastičnih preparata koji životinju prikazuju u njezinu prirodnom položaju, svlakovi su napunjene ptice “beživotne forme”.

⁵ Član Magellanove posade, kroničar Antonio Pigafetta (oko 1491–1534), prvi je подробно opisao rajsku pticu na temelju viđenih primjeraka zapisavši da ima noge (Pigafetta 1956; usp. Ogilvie 2008: 248–252; Ferber Bogdan i Mužinić 2009: 300). No, budući da je Pigafettin rukopis objavljen samo djelomično u Parizu 1525. godine, široj je javnosti ostala nepoznata činjenica da *rajske ptice*, kao i sve druge, imaju noge.

I dok je u Europi u zamahu mit o *rajskoj ptici*, nastao na temelju uvezenih primjeraka svlakova koji će zahvaljujući vizualnoj predodžbi ulaziti u već postojeće književne žanrove, stvara se novo mitološko književno poimanje koji će se ponajbolje prihvaćati kroz egzemple – specifičnu kratku formu religiozno-poučne i moralizatorske književnosti (Le Goff 1993: 110–113) utkane u svakodnevne propovijedi.

Zapadnoeuropska srednjovjekovna književnost od 13. stoljeća obilježena je intenzivnim razvojem egzempla, anegdote povijesnoga karaktera koja postaje ključnim argumentom u verbalnom uvjeravanju. Egzempl je sredstvo prenošenja pouke za kršćanskoga moralista (Le Goff 1993: 110) i posebice efektna forma lako pamtljiva sadržaja za njezina primatelja. Rezultat popularnosti te “male književne forme” jest njezina stalna nadogradnja (mnoge autorске intervencije) tijekom gotovo dva stoljeća. Razvoj i interes za egzemple pratimo ne samo kroz rukopisne zbirke propovijedi nego i njihova mnogobrojna tiskana izdanja te izdanja egzemplarskih kompilacija u kojima ta književna forma doživljava pravu europsku ekspanziju čija će snaga iskaza moćno odjekivati još duboko u 18. stoljeću.

Među mnogobrojnim i raznovrsnim motivima na kojima se gradi egzempl, motiv je životinje na drugom mjestu, odmah nakon fantastične predaje. Egzempli u kojima se pojavljuju životinje nazvali smo *animalističkima*. Moralno-didaktička efikasnost egzempla, kao oprimjerene kratke priče, ovisi upravo o vrsti životinje koja ulazi u predodžbe slušatelja. Ona postaje i ključni dio propovijedi te nije samo učinkovito retoričko sredstvo nego i religijsko oruđe kojim se životinji dodjeljuje uloga voditelja događaja (Le Goff 1999: 676). U pomno strukturiranim propovijedima životinja uvijek ima ekskluzivno mjesto, bilo da je riječ o vizualizaciji zla ili dobra.

U današnjim promišljanjima animalistički egzempli razotkrivaju zoološku znatiželju jednoga doba (Egerton 2003: 87–91), a u pozadini i spoznaju o zajedništvu među svim živim bićima i njihovu nedjeljivost od čovjekova bitka. Imajući na umu vječni sukob između znanosti i Biblije za koji je srednjovjekovni filozof Moses Maimonides (oko 1137–1204), znan pod akronimom Ramba, rekao da je ta stalna poteškoća rezultat “nedostatka znanstvenih spoznaja ili lošega razumijevanja Biblije”⁶ (usp. Schroeder 2000: 15), animalistički bi egzempli mogli biti od višestruke koristi u današnjim istraživanjima jer indirektno pomažu razorkriti ondašnje predodžbe o okolišu, a posebice o životinjama. U njima se očituje spoznajna interdisciplinarnost – animalistički egzempli spona su humanističke i prirodne znanosti, oni su karika koja u obliku književne

⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Guide_for_the_Perplexed#Contents

forme povezuje zoološke spoznaje, literarne tvorevine te društvena gibanja i znanstvene kontakte.

U animalističkim egzemplima oprimjerenoj životinji nastoje se istaknuti neobične i neobjašnjive osobine čime ona dobiva izražajniju simboličku narav koja će se poistovjetiti s apstraktnim pojmovima koje objašnjava. Posebice se u tome ističu ptice, među kojima smo pozornost usmjerili na “rajsku” pticu koja iz usmene predaje ulazi u srednjovjekovni egzempl dobivajući i mijenjajući svoju fizionomiju kroz prirodoslovna otkrića novih vrsta, a ponajprije dolaskom svlakova *manucodiata*.

Ptica, gospodarica neba, simbol je slobode u vremenu i prostoru; simbol je bezvremenosti. Ona je neuhvatljiva u svojoj ljepoti i pjevu koji u trenutku postaje božanska jeka raja i auditivna potvrda onostrane blagodati u vizualnom promišljanju religiozne pastve. Raj tako postaje sluhom slušan, a ne okom viđen. Pjev nadmašuje sliku, ljepota zvuka nadilazi materijalnu ljepotu kojoj je u svakodnevicu čovjek vrlo podložan. Pjevom je izrečena i ključna moralizatorska i odgojna poruka da valja otkrivati i nematerijalne ljepote koje okružuju čovjeka, čime se marginalizira čovjekova materijalna požuda. Ptičji pjev – to je akustički imaginarij raja kojemu čovjek ne pristupa pročišćenjem i skrušenošću, nego blagodati raja ulaze u čovjeka i pročišćavaju ga. U egzemplu s neobičnom pticom pristup je raju postavljan obratno – raj ulazi u osobu (slušatelja), a ne osoba u raj. Kroz ljepotu ptičjega pjeva razvija se motiv vremena i prolaznosti čija apstraktnost postaje razumljiva zahvaljujući imaginarnoj melodiji sadržanoj u načinu pripovijedanja. Zamišljeni zvuk postaje nositeljem koncepcije bezgraničnoga vremena nepojmljivoga srednjovjekovnomu čovjeku. Melodija ptičjega pjeva na najrazličitije načine budi maštu i konkretizira bezvremenost.

Smatralo se da su slavuj i češljugar,⁷ a katkad i ševa, ptice raja. No, ni jedna nije eksplicitno potvrđena u varijantama egzemplima o redovniku i neobičnoj ptici.⁸ Zvuk je neuhvatljiv, melodija često neponovljiva te je opis zvučnoga doživljaja gotovo nemoguć. Nedohvatljiva ljepota zbog nemogućnosti opisa pjeva, zahtijeva adekvatnu viziju i kolorit. Spomenute su ptičice iz europskoga okoliša, one se fizički mogu uhvatiti, pa zato ne mogu biti vizualni predstavnici nesaglediva i nepojmljiva raja. No, zato je *rajska ptica*, koja će se u kasnom

⁷ Češljugar (Cair-Héliion 2004: 87), a češće slavuj sa svojim “ljubavnim pjevom” je “čarobnjak koji omogućuje da zaboravimo pogibelji dana” (Chevalier i Gheerbrant 1994: 605). Tim se pticama katkad pridružuje i ševa, čiji je let sastavljen od naglih prijelaza sa zemlje u nebo i obrnuto, što se tumačilo kao jedinstvo zemaljskoga i nebeskoga, a ševin pjev je, za razliku od slavujeva, pjev radosti (Bachelard 1959: 100–106).

⁸ Najčešći oblik prezentacije rajske ugode deminutivni je oblik imenice ptica – dakle, ptičica ili ptić uz dodatak *jedna ptičica* ili *nepoznata ptičica* i slično. Jedino u “Sv. Rožaliji” Antuna Kanižlića nalazimo *slavića* (Milčetić 1904: 2–3).

srednjem vijeku pojmovno useliti u popularni egzempl, teško pristupačna i zapravo nevidena u svojoj prirodnoj pojavnosti, ali koloristički zadivljujućih svlakova, pronalazi mjesto u vizualizaciji, razumijevanju i promoviranju rajske ugone i blaženstva u propovijedi o raj u vremenu u kojoj upravo taj egzempl daje najvjerodostojniju potvrdu raja sjedinjenoga u eshatološkom i zemaljskom aspektu. Nije, dakle, uopće čudno što se drevna istočnjačka priča rasprostrla diljem Europe te je kroz mnoge europske varijante usmenih pripovijesti ušla u propovjedni književni žanr koji je svojom retoričkom snagom najprisniji s pukom.

Ishodište egzempla

Ishodište egzempla koji je predmet našega zanimanja jest predaja o redovniku zavedenom ptičjim pjevom do te mjere da odlazi iz svojega vremena i prostora te se vraća nakon višestoljetna izbivanja. No, u međuvremenu se mnogo toga promijenilo i u njegovu ga samostanu više nitko ne poznaje. Predaja je isključivo antropocentrične naravi jer je u središtu zanimanja čovjek, a životinja je tek povod njegova zanosa, što najavljuju i naslovi predaje u europskim katalezima predaja i egzempla :

- *Redovnik i ptica* (Aarne –Thompson br. 471 A) (Aarne, Thompson 1961: 163);
- *Redovnik Feliks* (Tubach br. 3378) (Tubach 1981 [1969]: 516; Bremond, Le Goff, Schmitt 1996: 91);
- *Neki se redovnik pokušao vratiti na svijet* (kalatog *Thesaurusu Exemplorum Medii Aevi*).⁹

Ptica je u predaji, odnosno egzemplu sekundarni subjekt. Okom je nevidljiva, no pjevom postaje ključni i jedini, animalistički medij u ljudskom poimanju raja – apstraktnoga pojma nekoga Drugoga svijeta koji implicira jedinstven suživot svih živih bića. Egzempl smo opredijelili kao *pseudoanimalistički* (Zaradija Kiš 2006: 248) jer je ptica kroz svoju nebesku simboliku predstavljena čovjeku/redovniku koji je u središtu zbivanja, a u kontekstu predočenja apstraktnoga pojma, koji bi morao biti i jedini prostor obitavališta ptici tako čudesna pjeva, ugodna za ljudsko poimanje i prikladna za onostrani suživot različitih vrsta.

Smatra se da je predaju prvi put u formi egzempla uporabio u propovijedi pariški biskup Maurice de Sully (1105?–1190) bez naznake njezine provenijencije, a Jacques de Vitry (1160/70?–1240) nešto ju je kasnije uvrstio u svoju

⁹ <http://gahom.ehess.fr/thema/>

zbirku *Sermones vulgares* (Greven 1914: 18¹⁰; Bremond, Le Goff, Schmitt 1996: 91). Iz istočnjačke priče, dospjele na Zapad kulturološkim putovima, oblikuje se europska predaja koja se stoljećima pronosi kontinentom i ulazi u jedinstven korpus europske folklorne tradicije. Zbog iznimne popularnosti predaja o redovniku i ptici prelazi iz usmene predaje u zapisanu varijantu egzemplima i ulazi u propovjedničke kompilacije, pa je tako nalazimo u zbirkama propovijedi: *Scala coeli* Johannes Gobijski Mlađega (oko 1300–1350) (Polo de Beaulieu 1991: 556), u španjolskoj zbirci egzemplima *El libro de los Exemplos* s početka 15. stoljeća (Welter 1927: 396–398), kod aljaškoga propovjednika Johannes Paulija (1455–1530/1533) itd. Egzempl o neobičnoj ptici nalazi se i u *Quaresimale in volgare*¹¹ Roberta Caracciola (1425–1495),¹² djelu koje je do te mjere imalo snažan odjek među hrvatskim glagoljašima da je prevedeno, priređeno i tiskano u glagoljaškoj senjskoj tiskari 1508. godine (Zaradija Kiš 2008: 55–90).

No, u navedenim se izvorima, sve do pojave njemačkoga dominikanca Johannes Herolta, nigdje izravno ne spominje sintagma “rajska ptica”. U njegovu *Sermones discipuli*¹³ rajska ptica – *avis paradisi*,¹⁴ spominje se u propovijedi pod brojem 7 (fol. 36), te samo ptičica (*avicula*) u propovijedi pod brojem 84 (fol. 482) (usp. Ilešić 1915: 162). Doktrinalni temelj popularne zbirke egzemplima učinio je da Heroltovo djelo bude udomljeno diljem Europe, pa tako i u nas,

¹⁰ <http://www.archive.org/stream/dieexemplaausden00jacquoft#page/18/mode/2up>

¹¹ Raul Mordenti (ur.), *Roberto Caracciolo: Opere in volgare, a cura di E. Esposito*; Galatina 1993: Congedo. Egzempl o neobičnoj ptici je na stranici 133.

¹² Djelo je od svojega milanskoga *editio princepsa*, najvjerojatnije iz 1474. godine (Accurti 1930: 33; Bastanzio 1947: 141) pa do sredine 16. stoljeća, tiskano u više od stotinu latinskih i talijanskih izdanja.

¹³ Puni naslov Heroltova djela glasi: *Sermones discipuli de tempore et de sanctis cum exemplorum promptuario et miraculis beatae M. Virgini*. Nastajanje Heroltova *Sermonesa* bilo je pod utjecajem mnogih starijih pisaca na koje se i on sam osvrće. To su ponajprije djela *Dialogus miraculorum* cistercita Caesarius von Heisterbacha (oko 1170. – oko 1240) (Welter 1927: 113–120) i druge starije egzemplarske kompilacije poput *Speculum historiae* Vincenta od Beauvaisa (1190. – oko 1264), *Dialogusa* Caesarius od Heisterbacha te djela Thomasa od Contimpréa (1201. – oko 1270), a posebice njegova enciklopedija *De naturis rerum* (Friedman 1974: 107–154) – prva cjelovita prirodoslovna enciklopedija na latinskom jeziku nakon Plinijeve *Naturalis historiae* (Ley 1968: 92). No, glede rajske ptice Heroltovi preteče nisu imali nikakvih spoznaja i teško da bi je mogli imati u svijesti (usp. popis ptica u Thomasa od Contimpréa u Van den Abeele 1999: 141).

¹⁴ U istraživanju smo se koristili digitaliziranim izdanjem *Sermones discipuli* iz 1612. godine.
http://books.google.hr/books?id=MSI8AAAACAAJ&pg=PT749&lpg=PT749&dq=johanes+herolt+sermones+discipuli&source=bl&ots=gYas914URf&sig=DSdhZRRnIRUFoJINa4cSSBE3ygg&hl=hr&ei=t1uiS_TuKcKe_gbHxq2aCg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CAgQ6AEwAA#v=onepage&q=&f=false

osiguravši si mnogobrojne i dugovječne prijepise te tiskane edicije sve do u 18. stoljeće.¹⁵

Rajska ptica u najstarijem hrvatskom književnom i jezičnom ozračju

U hrvatskoglagojskom srednjovjekovnom književnom nasljeđu, egzemplarski korpus poznaje sveukupno šest verzija prilika¹⁶ o redovniku i ptici neobično lijepa i ugodna pjeva. U svima se redom rabi općeniti izraz *ptica*, tj. *ptičica* ili *ptič*. Priču o redovniku i ptici u hrvatskom glagoljskom književnom korpusu od 16. do 18. stoljeća čitamo u jednom *Korizmenjaku*, četirima *Disipulima* i dvjema zbirkama propovijedi:

1. *Senjski Korizmenjak* (tiskani) iz 1508. godine. *Rajska ptica* na fol. 27d/34–28a/1.¹⁷
2. Knjiga *Disipula* popa Mihovila plovana belgradskoga iz oko 1569. godine¹⁸ (Štefanić 1960: 240–246).¹⁹ *Rajska ptica* je na fol. 70a–73a (Krčki rukopis).
3. Knjiga *Disipula* popa Mihovila plovana belgradskoga iz 1558. godine (Arhiv HAZU-a, sign. VIII 126) (Milčetić 1904: 1–2; isti 1911: 333–337; Strohal 1915: 213–214; Štefanić 1969: 227).²⁰ *Rajska ptica* je na fol. 55b/31–55c/3.

¹⁵ A i godinama poslije *Sermones* je motivirao kompilatore koji su iz njega crpili svoje prilike (Welter 1927: 402), kako je već početkom 20. stoljeća zaključio slovenski filolog Fran Ilešić (Ilešić 1915: 162), a svojim su mu se studijama pridružili i kasniji hrvatski istraživači (Petrović 1977: 5–212).

¹⁶ Koščićeva zbirka propovijedi iz druge polovice 17. stoljeća (sign. IVa 97) prema Strohalu ima priliku o *Rajskoj ptici* na fol. 106 (Strohal 1918: 85). No, prema posljednjoj Štefanićevoj katalogizaciji (Štefanić 1969: 253) taj rukopis nema takve prilike u što smo se i sami uvjerali.

¹⁷ U reprintu *Korizmenjaka* iz 1981. godine ta se prilika nalazi na stranici 54–55.

¹⁸ Prema Milčetiću (1911: 331–332) i Strohalu (1915: 213) rukopis je stariji od 1567. godine.

¹⁹ Vjekoslav Štefanić je detaljno obradio i katalogizirao ovaj rukopis određivši ga kao rukopis A (prema Milčetiću) među postojećim hrvatskim rukopisima *Disipula*. Rukopis bi se trebao nalaziti u Krku među rukopisima nekadašnje Staroslavenske akademije u koju je dospio posredno preko Ivana Črnčića, Stjepana Kocijančića i Ivana Kukuljevića Sakcinskoga. Nažalost, do njega se do daljnje ne može doći. Zahvaljujem gosp. župniku Franji Velčiću na suradnji i uloženom trudu u traženju rukopisa koji se najvjerojatnije negdje zametnuo u fondusu glagoljaške baštine nekadašnje Staroslavenske akademije na Krku.

²⁰ Prema Štefanićevu opisu taj je rukopis, koji je nekoć bio u posjedu Ivana Milčetića, najpotpuniji i označen je kao rukopis B *Disipula*.

4. Odlomak *Disipula* iz oko 1542. godine (Arhiv HAZU-a, sign. IV a 48/a) (Strohal 1918: 65; Štefanić 1969: 226).²¹ *Rajska ptica* je na fol. 8 i 200.
5. Knjiga *Disipula* popa Ivana Brozovića iz Selaca (Bribir) iz 1600. godine (Arhiv HAZU-a, sign. III b 13) (Štefanić 1969: 232).²² *Rajska ptica* se nalazi na fol. 50v.
6. Zbirka propovijedi fra Marka Kuzmića Zadrana iz 18. stoljeća (Arhiv HAZU-a, sign. IVa 121) (Štefanić 1969: 264).²³ Prilikom o rajske ptici nalazimo na fol. 139v–153v pod poglavljem: *Govorenje koe se može vazda govoriti: Koliko e velika slava koju uživaju blaženi*. Prilikom je sam autor naslovio: *Prilika kako edan redovnik slišajući ednoga ptića ima toliko veliko naslaenie* (Strohal 1917: 266–267).

Ivan Milčetić (1853–1921) u *Sitnijim prilozima* prvi prilog naslovljuje *Rajska ptica* (Milčetić 1904: 1–4). U njemu se osvrće na priliku, i naziva je *gatom*, iz glagoljskoga rukopisa *Disipula* iz 1558. godine i Divkovićeve tekst iz *Besieda* iz 1616. godine. Tako se prvi put među hrvatskim filozofima pojavljuje pojam *rajske ptice* kao naslov otkrivene prilike. Nakon Milčetića Rudolf Strohal (1856–1936),²⁴ najzaslužniji skupljač i objavljiivač hrvatskoglagoljskih prilika, peldi ili, kako ih još naziva, prispodoba (Zaradija Kiš 2009: 162–163), trima prilikama ekscerptiranim iz transkribiranih glagoljskih rukopisa također uvodi naslove *Rajska ptica*. Strohal ih objavljuje u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena* (ZNŽO) 23 (Strohal 1918: 65, 68, 85). Nešto kasnije Vjekoslav Štefanić (1900–1975) također rabi isti naslov za četiri prilike od kojih su dvije iz istoga izvora kojim su se koristili i njegovi prethodnici, uz napomenu da je riječ o “legendi o rajske ptici”. Uporaba toga naslova, koji ne sadržavaju originalni rukopisi, nagnala nas je na dublja promišljanja glede poznavanja vrste rajske ptice, odnosno njezine simbolike u hrvatskim filološkim i prirodoslovnim spoznajama 19. stoljeća.

Na temelju uvida u sve dostupne tekstove uočeno je da su glagoljske verzije nastajale prema dvama poznatim prijevodima propovjednih kompilacija: Heroltovoj *Sermones discipuli* i Caracciolovu *Quaresimale in volgare*.²⁵ O utje-

²¹ Vjekoslav Štefanić je u *Glagoljskim rukopisima Jugoslavenske akademije I*. (1969) odvojio ovaj odlomak od pet listova koji su u Strohalovo doba bili uz *Zbornik duhovnog štiva* ili *Antoninov konfesional* s kraja 15. stoljeća čija je signatura IV a 48.

²² Rukopis je prvotno bio u Kukuljevićevoj posjedu. Štefanić ga je označio kao D rukopis *Disipula* koji je prepisan s rukopisa B.

²³ Kod Strohala je zapisana stara signatura IV a 152.

²⁴ O značenju Rudolfa Strohala u hrvatskim filološkim istraživanjima, posebice u glagoljaškoj književnosti, vidi u zborniku radova sa znanstvenoga skupa održanog u povodu 150. obljetnice njegova rođenja: *Rudolf Strohal i njegovo djelo* (ur. Alojz Jembrih), Zagreb 2009.

²⁵ Riječ je o iznimno popularnom štivu, prvom zborniku propovijedi na talijanskom pučkom jeziku objavljenom u Italiji. Prema sačuvanim zapisima popularnost Caracciolovih “per-

caju tih izvora na hrvatske varijante egzempli o redovniku i ptici, odnosno na razrađene pripovijetke bit će moguće više doznati kad se istraže i srodni tekstovi kajkavskih propovjednika, što nije tema ove studije. U prilogu donosimo prvi put transliterirani²⁶ glagoljski tekst *Rajske ptice* iz rukopisa *Disipula* (B) VIII 126 i iz tiskanoga senjskoga *Korizmenjaka*.

formansa” očitovala se u nekoliko desetaka tisuća nazočnih slušatelja, u masovnom hipnotiziranju, svjedočanstvima izlječenja, obraćanja, pomirbe i sličnoga (Kolendić 1930: 171). Posebnost Caracciolova *Korizmenjaka* nije samo u tome što je to djelo jednoga od najvećih crkvenih govornika koji je nosio epitet *novoga apostola Pavla* (Kolendić 1930: 171; usp. Kulundžić 1966: 233) i “čiji su sermoni ekstatički uzbuđivali duhove srednjovjekovne Europe” (Hercigonja 1975: 234), već njegovu posebnost valja promatrati u prezentaciji prijelaza iz usmenoga propovjednoga oblika u pisani, odnosno iz pripremljene diskusije (sigurno i napisane) i efektivnoga verbalnoga performansa (usmena interpretacija pisanoga). To je i razlog zašto su senjski glagoljaši priredili i tiskali Caracciolov *Korizmenjak*, koji hrvatskim jezikom i glagoljskim pismom odražava propovjednikove smjernice sjedinjavanja usmenoga i pisanoga književnoga izričaja masovnoga interesa, upućenoga i laicima i svećenstvu. Na popularan i zanimljiv način Caracciolove propovijedi podupiru pučku bogobojznost, ali i održavaju svakodnevnu etičku i komunikacijsku vezu između obrazovanoga propovjednika i njegove pastve (Zaradija Kiš 2008: 55–57).

²⁶ Transliteracija glagoljskoga teksta u latinički obavljena je prema usustavljenim transliteracijskim normama. Poluglas u obliku štapića pisan je znakom (ɮ), a rjeđi u obliku apostrofa bilježen je apostrofom, “jat” (ê), “đerv” (j), “šta” (č). U okruglim su zagradama razriješene skraćene riječi, interpunkcijski znak je samo točka u sredini retka, brojevi su razriješeni u zagradama, a velika slova su podebljana. Uspoređujući transkripciju koju je proveo Strohal (Strohal 1918: 68–69), danas se zapažaju manja odstupanja, što je rezultat još nerazlučenih pojmova transliteracije i transkripcije u razdoblju kada se Strohal bavio publiciranjem glagoljskih tekstova.

Senjski Korizmenjak, fol. 27d/34–28a/1

Čte se v živ//ote s(ve)tiĥ o(tĥ)cb da b(i)še ·a· (=1) frat//arĥ mnogo tentanĥ
vratit s//e na sa svitĥ videĥi si imi//ti velike trude · i nigdare// ne ednoga utiĥenĥ ne
imiĥe v// redu Niki d(ĥ)nĥ izlizĥi is ko//more pride na ednu polanicu// zelenu i tu ·a·
(=1) ptiĥakĥ poĥa// peti s tolikomi želami i s// slatkostju da biĥĥ frata//rĥ vanĥ is
sebe Ta ptiĥkĥ v//lizĥ v' ·a· (=1) gvozdaĥ gus//tĥ · a fr(a)tarĥ posledovaĥe v//suda
pĥete toga ptiĥka I// sta sliĥĥi pĥete toga p//tiĥka v tomĥ gvozdi letĥ// ·s· (= 200) ni
p'juĥi ni ĥiduĥi · i svitĥ// negove bihu nove k(a)ko prvo V//rativĥi se paki v mols'stir'//
naide vse promineno opata k//uĥe i fr(a)tre i vele sĥ ĥudov//aĥe · i povida imĥ vsĥ
po redĥ// i pr(o)ĥ(a)ĥ I to bi anĥ(e)lĥ po voli b//oĥasvenoi za nasititi d//(u)ĥu teles-
nu nikolko malo v// priliku onoga nasiĥen'ĥ pln//oga ko oĥe b(i)ti va otoĥastv//i
kada budemo v dobri veĥn//omĥ ko ne more se sada drĥati ·

Disipul, VIII 126, fol. 50v

Niki devot ĥ(lovĥ)k prosil' e od b(og)a// da bi mu ĥvil niku sl(a)tkos//t'
n(e)b(e)skoga veseliĥ. I niki// d(ĥ)n buduĥi na mol(i)tvi sliĥal'// e niku pticu lipo
pojuĥi pri s//ebi i hotijuĥi ju eti · ka e le//tela u g'vozd · ki biĥe b'li//zu kloĥ'tra · i sela
e na d'rivo · i// poĥela lipo peti · a on' e s't//al pod' drivom i pos'luĥal' e p//letiĥ nee ·
Potom' e od'letila ·// a on' se e v'ratil' v' k'loĥ'tar m'n//ijuĥi da e ed'nu ali d'vi// uri
s'tal' pod' tim' drivo//m' · I priĥal v' kloĥ'tru naĥa//l' e vrata zazidana · da su// na
druĥu stranu kloĥ'tra · I poĥ'el' e t'liĥi na vrata · A vra//tar' e pital' · od kuda si · I
ĥ//a bi otel' · Od'gov(o)r(i)l e ĥsa//m' frat(a)r toga k'loĥ'tra · i// sada sam' novo
van' ťal' · i vratil' sam' se tree · k'lo//ĥ't(a)r premenen' · A vratar e to// povedal
opatu · I pital'// e opat ime Opata ki e on'//da bil' · kada e van' ťal// i is'kali su v'
koroniki I na//ĥ'li su da e bil' vani is k//loĥ'tra ·t·k· (= 340) l(e)t · To e veli//ka
stv(a)r · bila da toliko vr//ime Od slatkos'ti petiĥ// te p'tice ali anĥ(e)la · ni// zime ni
topline ni oĥut//il' · ni laĥan' ni ťeĥn' ni bil' · ĥa// tada bude kada v nebu pridemo//
i devet' kori anĥ(e)l pojuĥi sliĥati ·

Prepuĥivĥi se ptiĥjem pjevu poboĥni ĥovjek/fratar ne osjeĥa protok vreme-
na. Bilo mu je toliko lijepo sluĥajuĥi ptiĥji pjev da nije primijetio da je proĥlo
nekoliko stotina godina. A kad je ptica odletjela ĥovjek se pokuĥava vratiti u
samostan u kojem je ozraĥje nekoga novoga doba i gdje su neki drugi ljude koji
ga ne poznaju, a njegovu su priĥu provjerili u starim kronikama. U priĥi je
dojmljiv zvuk. Ne znamo kakav je, ali ako je od ptice, tada je svakako privlaĥan.
Dovoljno je, dakle, samo kratko objaĥnjenje ... pticu lipo pojuĥi ili ... ptiĥakĥ
poĥa peti s tolikomi želami i s slatkostju da u uĥima sluĥatelja odzvanja ugoda,
odnosno da tijelo obuzima sreĥa. Bez obzira na to ťto nije znana vrsta ptice, ili
melodija njezina pjeva, u priĥi je tim kratkim opisom stvoreno ozraĥje koje
auditivno prati cijelu priĥu do kraja. Za auditivni doĥivljaj egzemplja vaĥno je
pamĥenje zvuka koji nije omeĥena spoznaja, veĥ je izravna veza s beskrajem
okruĥenja, u ovom sluĥaju nebeskoga, obitavaliĥta ptica i boĥanskih privilegija.

Memorijom zvuka predočuje se raj koji do upoznavanja svlakova rajске ptice iz dalekih zemalja nije bio vizualno dohvatljiv. Čini se da su ljepota uvezenih svlakova i mit o pticama bez nogu koje obitavaju u zraku bili idealni za vizualnu percepciju raja.²⁷

Hrvatskoglagoljski egzempli još nemaju vizualnu percepciju raja jer ne poznaju rajsku pticu, pa ni egzempl o rajju ne nosi naziv *Rajska ptica* (kao takav pojavljuje tek od 19. stoljeća).

Rajska ptica – sintagma europske književne baštine

Kolike su bile prirodoslovne spoznaje o rajskoj ptici među Slavenima (Ilešić 1905: 1–7; isti 1915: 170–176), valjalo bi tek istraživati na temelju bogate slavenske pučke književne baštine. Pritom valja imati na umu da nije rijetka pojava protoka istočnjačkih književnih silnica našim krajevima čiji smjer kretanja prema zapadu vodi sjevernim dijelom sredozemnoga kulturnoga aureala koji preko Španjolske, južne Francuske i Italije dopire među Slavene.²⁸ No, da spoznaja o neobičnoj ptici s dalekih otoka dolazi u istočnu Europu mnogo kasnije od prvih svlakova s kojima se upoznaje zapadna Europa, govori recentnija literatura iz koje doznajemo da se tek tijekom 17. i 18. stoljeća pojavljuju neobični nazivi poput *apus*, *eme*, *gamajun*, *mankorija*, *manckodis*, *imonocodiata*, *manukodijata* i *paradizea* – svi za rajsku pticu (Belova 2000: 55, 84, 172, 202).

Zanimljivo je istaknuti da je u zapisima s početka 20. stoljeća o vjerovanju Hrvata u Herceg-Bosni zabilježeno vjerovanje u “postojanje” neobične ptice imenom *netinjuša*,²⁹ čiji opis asocira na poznate kasnosrednjovjekovne opise rajске ptice i pretpostavke o načinu njezina života. O našoj *netinjuši* nemamo nikakvih vizualnih potvrda, osim opisa kako se hrani (usp. Belova 2000: 84):

Beli je netinjuša, dok se u nedjeljana samo jednom tine zemlje i na zemlju spusti. Ne bi ona nikako mogla duže vremena ostati na zemlji, nego samo sleti na nju, da je se tine i opre malo, pa bježi nazad, kô da vuci i kurjaci vijaju i gone. U nedjelji

²⁷ Zato nije čudno što se u umjetničkim prikazima raja od 16. stoljeća gotovo redovito susreće egzotična rajska ptica kao potvrda rajskoga okruženja. To je posebice izraženo na slikama Jana Bruegela Starijega (1568–1625): *Edenski vrt*, *Raj* i sl.

²⁸ Ovdje ponajprije mislimo na hrvatskoglagoljski amulet i višestruku kulturološku slojevitost istočnjačkih utjecaja koji se u njemu iščitavaju (usp. Pantelić 1973: 163–196; Zaradija Kiš 2009: 195–211).

²⁹ Naziv je zaveden u Hirtzovu *Rječniku* s opaskom da je *netinjuša* nova riječ i primjedbom *species ficta non nisi in traditione* te s jedinom referencijom na Zovka (Hirtz 1938/1947: 296).

dana samo se jednom na zemlju sklisi (spusti). Ništa ne jede, nego samo jedno zrnce svaki put uzme pijeska – i to joj je hrana – kad se strjelice na zemlju. A onda se kroz cijelu onu nedjeļu ništa drugo nego vijari (neprestano leti), dok opet ne siđe po svoje ono zrnce na zemlju. (Zovko 1901: 120)

Tragajući za rajskom pticom u starijoj hrvatskoj književnosti pokazalo se da se naziv susreće već u stihovima Mavra Vetranovića (oko 1482–1576) koji stvara upravo u razdoblju dolaska prvih svlakova rajске ptice u Europu (Vetranović u SPH 4: 270). Evo odlomka iz *Posvetilišta Abramovoga / Skazanje drugo / Govor treti*, gdje se u opširnom i raznolikom opisu prirode spominje sintagma *rajska ptica*:

*Letuše su vrste svake
po svoj gori **rajske ptice**,
čučke, kvinci, sebe svake,
medrokosi i vavlice.*

*Tuj su **rajski faganieli**
tuj čeranti, tuj su štice,
Staglinići, rukavieli,
I judice i sjenice.*

(SPH 1872: 270)

Iz teksta je razvidno da se kod Vetranovića pojam *rajska ptica* odnosi na sve ptice pjevice koje on nabraja u citiranim stihovima, a s kojima je dijelio svoj životni prostor. Među pjevicama posebice izdvaja samo jednu vrstu – “faganelle”³⁰ čiji je pjev kroz pjesnikovu čisto osobnu auditivnu spoznaju lijepoga, sinonim rajске ugone te ih zbog toga i naziva *rajski faganieli*. Promišljajući o fenomenu rajске ptice moguće se zapitati je li uopće Vetranović mogao vidjeti svlakove egzotične ptice ili je njegova uporaba sintagme – što je vjerojatnije – samo kulturološka transmisija europskoga književnoga izričaja.

Pojam *rajske ptice* nalazimo nešto kasnije kod Matije Divkovića (1563–1631) čije su propovjedne kompilacije³¹ obilježene velikim utjecajem *Disipula*³² Johanna Herolta (Milčetić 1904: 2–3), odakle dolazi stručni naziv *avis*

³⁰ Ptičica je u nas poznatija pod nazivom juričica (*Acanthis cannabina*, prema Linnaeus *Fringilla cannabina*). Postoji niz hrvatskih pučkih naziva za tu ptičicu osim juričice: obična, jurka, konopljarka, crvena konopljarka, faganel, faganjel (Hirtz 1938/1947: 174).

³¹ Ovdje ponajprije mislimo na Divkovićeve *Besiede* tiskane u Mlecima 1616. godine.

³² Heroltova kompilacija *Sermones discipuli de tempore de sanctis...* osobito je utjecala na oblikovanje propovijedi u kajkavskih pisaca 17/18. stoljeća: Antuna Kanižlića (1699–1777), Štefana Fučeka (1691–1747), Jurja Muliha (1694–1753) čija djela u kontekstu istraživanja o rajskoj ptici ovdje nećemo razmatrati. Napomenut ćemo samo da je u njihovi-

paradisi koji Divković doslovce preuzima (usp. RJAZU XIII: 7) u svojim *Besiedama*.

*Ot knigah ot naravnieh stvarih,
Veli, da iest iedna ptica, koia
se zove **Ptica raiska**, i zove se rai
ska za radi nie liepota. Toliko
ie liepa, i toliko uzorita, da
koi niedna liepota ne manika.
Glas nie stanovito toliko e
liep, i toliko sladak, da daie
vele čudan, i sladak razgovor.
Ovu pticu ako tko uhiti, sve
že; i zatvori; vele tužno, vele
grozno; i vele žalosno plače, i
nikada se nikako ne utieša, do
kle ie ne puste.*

(Divković 1616: fol. 21a/33–b/13)³³

Divković će u *Besiedama* dodatno amplificirati srednjovjekovnu priliku (Milčetić 1904: 3), prikazujući je kao kičenu pripovijest pod naslovom *Koliko su slatke pjesni nebeske* (Divković 1616: 579b–580b). No, tu on više neće spominjati izravno rajske pticu, nego samo *jednu pticu*, odnosno *ptičicu* slatkoga pjeva kao što stoji i u glagoljskim egzemplima. Iz navedenoga se može zaključiti da Divković nije morao poznavati novopridošlu egzotičnu pticu – za nju je možda bio čuo – ali je ne unosi u svoju interpretaciju srednjovjekovnoga egzempla, držeći se radije starijega predloška koji je, prema Milčetićevu mišljenju, mogao biti gore transliterirani glagoljski iz 1558. godine (sign. VIII 126), a ne izravno i Heroltov.

U razmatranim varijantama prilike o redovniku i ptici kojima je analitički najviše doprinio Ivan Milčetić,³⁴ ističući da ta pripovijest ili “gatka”, kako je on

vim djelima zamjetna simbolika rajske ptice koja je posebice zapažena u *Cvetu sveteh* Hilariona Gašparotija (1714–1762.) (Gasparotti 1758–1761/III: 898), gdje je dovoljno da se spomenu *lepe ptice, nebeska mužika, popevke sladke i vugodne, lepo, sladko, svetlo i vugodno nebo, čar nebeske glazbe* da bi se sve to objedinilo pod zajednički pojam *rajske ptice* (Galinec 1934: 56–68).

³³ *Besiede Divkovića svarhu evandelia nedielnieh priko svega godišta, koie besiede iz razlikieh diačkieh knjigah privede, ispisa i složi bogoljubni bogoslovac fra Matija*. Izdanje iz 1704. godine donosi isti tekst na fol. 23a/11–26.

³⁴ U jeku prikupljanja narodnih umotvorina u 19. stoljeću priča o *rajskoj ptici* zapisana je u više varijanata među Slavenima. Prema kazivanjima Ivana Milčetića poznata je ona iz Primorja i ona Milana Langa iz samoborskoga kraja (usp. Bošković-Stulli: 2006: 52). No,

naziva, potječe iz davnina ”... dašto, nena jezgra – bit će starija od kršćanstva”, aludirajući pritom na orijentalne kulture (Milčetić 1904: 4), čiji će se utjecaji do danas potvrditi u drugim književnim interdisciplinarnim studijama (Poole 2007: 110–128) u kojima se “pticom čudesnoga pjeva” oduvijek prizivala bezvremenost i vječnost. Valja napomenuti da pojam *rajska ptica*, koji rabi Milčetić nema nikakvih ornitoloških referencija. Ornitologija je u nas u Milčetićevo doba u povojima, pa zato ni problematika vrste *rajske ptice* ne može biti poticajnom u njegovim začetničkim filološkim istraživanjima te egzotične predaje, egzempla ili pripovijetke.

Hrvatsko razumijevanje pojma *rajske ptice* Rudolf Strohal unosi dublje u prošlost, naslovljujući internacionalni egzempl o redovniku i neobičnoj ptici *Rajska ptica* (usp. Kekez 1989: 36), i to u trima egzemplima od ukupno četiriju koliko ih objavljuje u ZNŽO-u. Tako je rajska ptica svojim realnim prelijepim izgledom i još uvijek mitskim prekrasnim pjevom ušla u skromno egzemplarsko glagoljaško književno nasljeđe. Pomnijim pristupom tekstu jasno je da nije riječ ni o kakvoj egzotičnoj vrsti ptice *manucodiati*, već samo o predočavanju simbolelike raja uvriježenom literarnom sintagmom u Strohalovo doba, ali i tada već poznatoj provenijenciji egzotične ptice (Ilešić 1905: 3–4). Pod istim se naslovom u širem slavenskom folklorističkom književnom korpusu razotkrivaju i razrađeni tekstovi utemeljeni na internacionalnom motivu, kojima se analitički počinju baviti slavenski filolozi 18. i 19. stoljeća. To je doba kad se predaje počinju sustavno zapisivati, posebice oživljavati u umjetničkoj književnosti u nastojanju da se istaknu “sentimentalna stajališta, izrazi osjećaja i oduševljenja za prirodu” (Lauer 2009: 61). Zapažamo to u mnogim slavenskim književnostima, a posebice u ruskoj koja je bila uzor u općem slavenskom svijetu, pa tako i među hrvatskim filozofima 19. stoljeća. Tako kod Nikolaja M. Karamzina (1766–1826) čitamo pripovijest naslovljenu *Rajskaja ptička* (Karamzin 2005: 270; Ilešić 1915: 168–169; Nielsen 1998: 71) koja je objavljena 1791. godine. Nije, dakle, isključeno da su i Milčetić i Strohal – a njih se dvojica najviše zanimaju za *rajsku pticu* – mogli biti motivirani Karamzinovom pričom i prema uzoru na nju nasloviti i glagoljski “iženpl”. Našu pretpostavku potkrjepljujemo i podatkom da je Karamzinova pripovijest prevedena i tiskana u Zagrebu 1875. godine u dječjem časopisu *Djetinji vrtić* pod naslovom *Rajska ptičica (ruska priča)* (Tomšić 1875: 41–43).³⁵ Karamzinova priča o *Rajskoj ptičici* sigurno je

čini se da zapisana verzija iz samoborskoga kraja do nas stigla nije jer u postojećoj Lango-voj objavljenoj i neobjavljennoj građi nismo našli samoborsku varijantu.

³⁵ U korpusu slovenskih predaja i bajki zabilježena je priča *Menih in rajska ptica* koju je brat Ljudevita Tomšića, Ivan Tomšič objavio u časopisu *Vrtec*, br. 3/1 1873. godine s većim preinakama koje pokazuju kako se predaja prilagođavala različitomu slavenskomu podneblju (usp. Dapit i Kroepej 2004: 49).

motivirala hrvatske paleoslaviste, utječući pri naslovljavanju hrvatskoglagoljskih egzemplara o redovniku i ptici.³⁶

Put poimanjima *rajske ptice* od egzotičnoga nasljeđa, preko egzemplara i predaja, a zatim prihvaćenih znanstvenih spoznaja i uvođenja pojma u umjetničku književnost, odnosno put od prvotne simbolike preko vizualne spoznaje i obrnuto, danas je teško razlučiti. No, pokušaj iznalaženja kronoloških putova spoznaje *rajske ptice*, odnosno prijelaz iz auditivne u vizualnu percepciju, potvrđuje internacionalost pojma koji ne poznaje granice ni vremenske ni teritorijalne, te zbog toga preuzima ulogu povezivanja kultura, vjerovanja i predodžbi.

Rajska ptica u hrvatskim rječnicima i prvim zoološkim priručnicima

Stručni pojam *rajska ptica* javlja se u hrvatskom rječničkom korpusu od 18. stoljeća.

- a) U ilirsko-latinskom rječniku iz 1740. godine – *Gazophylacium illyrico-latinum*, Ivana Belostenca pod pojmom *rayszki* nalazimo sintagmu *rayszka pticza* te prvotni originalni naziv *manucodiata* (Belostenec 1973: 447).
- b) U njemačko-hrvatskom rječniku iz 1860. godine, *Deutsch-Croatisches Wörterbuch / Němačko-hrvatski rěčnik*, Bogoslava Šuleka *rajska ptica* pojavljuje se kao *paradieswitwe*, *vidua paradisiae*, *paradiesvogel*, *apoda paradisea* te *gospin pijevac* (Šulek 1860: 998).
- c) Najpodrobnije tumačenje *rajske ptice*, odnosno *rajčice*, daje Miroslav Hirtz 1928. godine u *Rječniku narodnih zoologičkih naziva*, referirajući se na dotadašnja znanstvena iskustva (Hirtz 1928: 405–406).
- d) *Rječnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* pod pojmom *rajčica* donosi sinonime *rajska ptica*, *rajka*, *gospin pijevac*,³⁷ ali daje i podrobnu raščlambu sintagme *rajska ptica* s osvrtom na dotada poznat Belostenčev i Hirtzov rječnik koji prvi donosi pojam *rajčica*, uz napomenu da se nalazi u primjerima kod novijih pisaca (RJAZU/13 1953: 7).

³⁶ O zapadnoeuropskim egzemplarskim kompilacijama i pojavnosti toga motiva uopće Milčetić i Strohal nisu mogli ništa znati jer se interes za dublja istraživanja isprepletanja egzemplarskih motiva javlja tek šezdesetih godina 20. stoljeća (Lucken 2005: 173).

³⁷ Kao dodatna informacija navedenim sinonimima stoji: “Vranima su rod rajčice, u kojih su kod mužjaka ispod krila lijepa i velika pera” (RJAZU/13 1953: 1).

- e) Danas pojam donose svi rječnici i leksikoni poput sljedećih: *Hrvatski opći leksikon* (HOL 1996: 821), *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (HER 2002: 1091), *Riječi: značenje, uporaba, podrijetlo* (Ladan 2000: 337), *Osmojezični enciklopedijski rječnik* (OER/6 2007: 460) i *Hrvatska opća enciklopedija* (HOE/9 2007: 175).

Tijekom 19. stoljeća naziv *rajska ptica* već se udomaćio te se javlja u prvim priručnicima iz zoologije uz različita objašnjenja. Tako Josip Torbar (1824–1900), prirodoslovac i pedagog te jedan od rijetkih popularizatora prorodnih znanosti, u *Životinjstvu, to jest nauku o životinjama* zamjećuje da su “rajčice tako krasne ptice da ih je milo gledati” (Torbar 1863: 95). U priručniku iz 1884. godine – *Nauka o životinjama ili zoologija za više razrede gimnazije i realke* agronomu i pedagoga Josifa Pecića (1829–1896) piše da je *rajska ptica* iz Nove Holandije (Pecić 1884: 101) te da je srodna s gavranom (porodica vrana, *Corvidae*).³⁸ Đuro Kozarac (Radojčić 2004), prirodoslovac i pedagog, istodobno kad i Pecić bilježi da rajska ptica ima duge perjanice te da živi u pokrajini Australije (usp. Hirtz 1938/1947: 406), a Davorin Trstenjak (1848–1921) u prvom svesku *Ptica* piše da “što je god najkrasnijih boja u prirodi, eto ih na ubavu perju nekih rajčica” (Trstenjak 1888: 34), dodajući i to da je rajska ptica inače tek malo veća od čvorka (usp. Hirtz 1928: 405–406). Mojo Medić (1855–1939),³⁹ zoolog i ihtiolog, nadograđuje i usustavljuje životinjske spoznaje u *Zoologiji za više razrede srednjih škola* spominjući da je rod rajčica sličan vranama s velikim perjem ispod krila kod mužjaka (Medić 1903: 127).

Prvi svlakovi rajskih ptica pokazali su se idealnim za stvaranje predodžbe o božanskom stvorenju i asocijaciji raja. Ta jedinstvena vrsta ptica, koja je prihvaćena s divljenjem na temelju njezina svlaka i stvorena kao mit, našla se – što nije nimalo čudno – i oslikana i opisana na širem europskom području. Priča o ptici i redovniku književno se nadograđivala na internacionalnoj i lokalnoj razini u mnogim europskim zemaljama u različitim razdobljima sve do u 20. stoljeće kada se drevna predaja sjedinjuje u pripovijednoj riječi i slici u zbirci *Folk Tales From Many Lands* autorice Lilian Gask, pod naslovom *The Monk and the Bird of Paradise* [Redovnik i rajska ptica] gdje uz naslov gledamo (prvi put) i crtež redovnika s *rajskom pticom* glasovitoga mađarskoga ilustratora Willya Pogányja (1882–1955).

³⁸ Smatramo važnim istaknuti da je ta konstatacija objavljena mnogo prije nego što su Charles Sibley i Jon Edward Ahlquist, koristeći se novom metodom DNK analize, dokazali blisku srodnost *rajskih ptica* i vrana, postavljajući tako nove temelje taksonomije ptica (Sibley i Ahlquist 1995).

³⁹ Usp. Miroslav Hirtz, Umro prof. Mojo Medić, *Priroda*, br. 30/2, str. 61–63, Zagreb 1940.

Willy Pogany, crtež uz predaju “Redovnik i rajska ptica” u knjizi Lilian Gask *Folk Tales From Many Lands*. New York 1910, T. Y. Crowell & Company, str. 170–174.

Misli za kraj

Ptica, kao gospodarica neba, simbol je slobode u vremenu i prostoru, simbol bezgraničnosti i bezvremenosti. Ona je neuhvatljiva u svojoj ljepoti i pjevnosti. Ptičji pjev u trenutku postaje srednjovjekovni božanski odjek raja u auditivnoj vizualizaciji religiozne pastve. Raj tako postaje sluhom slušan, a ne okom viđen. Pjev nadmašuje sliku, ljepota zvuka nadilazi vizualnu ljepotu kojoj je u svakodnevici čovjek vrlo podložan. Kroz pjev je izrečena i ključna moralizatorska i odgojna poruka da valja otkrivati i nematerijalne ljepote koje okružuju čovjeka, čime se pokušava marginalizirati ljudska materijalna požuda.

Ptičji pjev – to je akustički imaginarij raja kojemu čovjek ne pristupa kroz pročišćenje i skrušenost, nego blagodati raja ulaze u čovjeka i pročišćavaju ga. U egzemplu s neobičnom pticom pristup raj u je postavljan obrnuto – raj ulazi u čovjeka (slušatelja), a ne čovjek u raj. Zahvaljujući ljepoti ptičjega pjeva razvija se motiv vremena i prolaznosti čija apstraktnost postaje razumljiva imaginarnom melodijom sadržanom u metodi pripovijedanja. Zamišljeni zvuk postaje nositelj koncepcije bezgranična vremena nepojmljiva srednjovjekovnomu čovjeku. Melodija ptičjega pjeva na najrazličitije načine budi maštu i konkretizira bezvremenost. Smatralo se da su slavuj (*Luscinia megarhynchos*), češljugar (*Carduelis carduelis*), a katkad i ševa (*Alauda arvensis*) ptice raja. Češljugar (Cair-Héliion 2004: 87), a češće slavuj, zbog svojega je ljubavnoga pjeva

“čarobnjak koji omogućuje da zaboravimo pogibelji dana” (Chevalier i Gheerbrant 1994: 605). Njima se katkad pridružuje i ševa, čiji je let sastavljen od naglih prijelaza sa zemlje u nebo i obrnuto, što se tumačilo kao jedinstvo zemaljskoga i nebeskoga, dok je ševin pjev, za razliku od slavujeva, pjev radosti (Bachelard 1959: 100–106). No, ni jedna od spomenutih ptica pjevica nije eksplicitno potvrđena u varijantama egzemplu o redovniku i ptici.

Zvuk je neuhvatljiv, melodija često i neponovljiva, te je opis zvučnoga doživljaja gotovo nemoguć. Čarobna ljepota zbog neopisivosti pjeva zahtijeva adekvatnu viziju i kolorit. Spomenute ptičice su iz europskoga okružja, one su vidljive i poznate, fizički se mogu uhvatiti, pa zato ni ne mogu biti vizualni predstavnici nesaglediva i nepojmljiva raja. No, zato *rajska ptica*, koja će se u kasnom srednjem vijeku pojmovno useliti u popularni egzempl, teško pristupačna i zapravo nevidena u svojoj prirodnoj pojavnosti, ali koloristički zadivljujućih svlakova pronalazi mjesto kako u vizualizaciji tako i u razumijevanju te promicanju rajske ugone i blaženstva u propovijedi o raj i vremenu, u kojoj upravo taj egzempl daje najvjerodostojniju potvrdu.

Literatura

- Aarne, Antti, Stith Thompson. 1961. *The types of the folktale. A classification and bibliography*. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, Akademia scientiarum Fennica.
- Accurti, Tommaso. 1930. *Editiones saeculi XV pleraeque bibliograpis ignotae*. Firenze: Tipografia Giuntina.
- Bachelard, Gaston. 1959. *L'air et les songes*. Paris: José Corti.
- Bastanzio, Serafino Emilio. 1947. *Fra Roberto Caracciolo da Lecce: predicatore del secolo XV*. Pisani: Isola del Liri.
- Belova, Vladislavovna Olga. 2000. *Slavjanskij bestijarij*. Moskva: Indrik.
- Biblija*. 1991. (ur. Jure Kaštelan i Bonaventura Duda). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Bošković-Stulli, Maja. 2006. *Priče i pričanje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bratu, Anca. 1997. Paradis. U: *Dictionnaire Encyclopédique du Moyen Âge. Tome II*. André Vauchez, ur. Paris – Rome – Cambridge: Édition de Cerf, Città Nuova, James Clarke & Co. LTD.
- Bratulić, Josip. 1996. *Hrvatska propovijed*. Zagreb: Školska knjiga.
- Brehm, Alfred Edmund. 1982. *Kako žive životinje*. Zagreb.

- Bremond, Claude, Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt. 1996. *L'Exemplum*. Turnhout-Belgium: Brepols.
- Cair-Hélion, Olivier. 2004. *Les animaux de la Bible*. Barcelone: Éditions du Gerfaut.
- Charbonneau-Lassay, Louis. 2006. *Le bestiaire du Christ*. Paris: Albin Michel.
- Chevalier, Jean, Alain Gheerbrant. 1994. *Rječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, Mladost.
- Dapit, Roberto, Monika Kropelj. 2004. *Zlatorogovi čudežni vrtovi: slovenske pripovedi o zmajih, belih gamsih, zlatih pticah in drugih bajnih živalih*. Radovljica.
- Divković, Matija. 1616. *Besiede Divkovića svrhu evandelia nedieljnijeh*. Mleci.
- Egerton, Frank N. 2003. A History of the Ecological Sciences. Part 9. Albertus Magnus: a Scholastic Naturalist. *Bulletin of the Ecological Society of America* 84(2): 878–91.
- Ferber Bogdan, Jasenka, Jasmina Mužinić. 2009. Bird Of Paradise Motive by Julije Klović in *The Farnese Hours*. *Journal of the Iconographic Studies (IKON)* 2: 297–304.
- Friedman, John Block. 1974. Thomas of Cantimpré. De naturis rerum prologue. Book III and Book XIX. *Cahiers d'Études Médiévales (La science de la nature, théories et pratiques)* 2: 107–154.
- Galinec, Franjo. 1934. "Rajska ptica" u kajkavskoj književnosti. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 29(2): 56–68.
- Gasparotti, Hilarion. 1758/1761. *Czvět szvéteh. Knjiga III*. Bech: Leopold Ivan Kaliwoda.
- Greven, Joseph (ur.). 1914. Die Exempla aus den Sermones feriales et communes des Jacob von Vitry. U: *Sammlung mittellateinischer Texte* 9. Alfons Hilka, ur. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Hirtz, Miroslav. 1928. *Rječnik narodnih zoologičkih naziva*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Hirtz, Miroslav. 1938/1947. *Rječnik narodnih zoologičkih naziva. Knjiga druga. Ptice (Aves)*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Hirtz, Miroslav. 1940. Umro prof. Mojo Medić. *Priroda* 30(2): 61–63.
- Ilešić, Fran. 1905. Sitni prilozi. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 10(1): 1–10.
- Ilešić, Fran. 1915. Rajska ptica. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 20: 161–176.

- Karamzin, Nikolaj Mihajlovič. [1791] 2005. *Polnoe sobranije sočinenij v vosemnadcatyh tomah. Stihotvorenija i stihotvornye perevody. Proza 1780-h do načala 1790-h godov*. Tom 14. Moskva.
- Kekez, Josip. 1989. *Leukorn i djevojka bez grijeha. Slike i prilike propovijedane u Hrvata*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Lauer, Reinhard. 2009. *Povijest ruske književnosti*. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.
- Le Goff, Jacques. 1993. *Srednjovjekovni imaginarij*. Zagreb: Antibarbarus.
- Le Goff, Jacques. 1999. *Un Autre Moyen Âge*. Paris: Gallimard.
- Ley, Willy. 1968. *Dawn of zoology*. New Jersey: Prentice-Hall, Englewood.
- LISZK. 1979. *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Anđelko Badurina, ur. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti.
- Lucken, Christopher. 2005. Stephani de Borbone (Étienne de Bourbon), *Tractatus de diversis materiis predicabilibus, Prologus, Prima Pars. De Dono timoris* / Humbert de Romans, *Le Don de crainte ou l'Abondance des exemples*". *Médiévales* 48: 170–173.
- Medić, Mojo. 1903. *Zoologija za više razrede srednjih škola (po J. N. Woldřichu)*. Zagreb.
- Milčetić, Ivan. 1904. Sitniji prilozi. Rajska ptica. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 9(1): 1–4.
- Milčetić, Ivan. 1911. Hrvatska glagoljska bibliografija. *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 33: 1–571.
- Mužinić, Jasmina, Jasenka Ferber Bogdan, Bruce Beehler. 2009. Julije Klović: the first colour drawing of Greater Bird of Paradise *Paradisaea apoda* in Europe and its model. *Journal of Ornithology* 150(3): 645–649.
- Nielsen, Jørgen Erik. 1998. *Fra Neva til Øresund. Den danske modtagelse af russisk litteratur 1800–1856*. Kopenhagen: Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet.
- Ogilvie, Brian W. 2008. *The Science of Describing. Natural History in Renaissance Europe*. Chicago: The University of Chicago Press.
- OER. 2007. *Osmojezični enciklopedijski rječnik*, sv. 6. Tomislav Ladan, ur. Zagreb: Leksikografski zavod "Miroslav Krleža".
- Pantelić, Marija. 1973. Hrvatskoglagojski amulet tipa Sisin i Mihael. *Slovo* 23: 163–196.

- Pecić, Josif. 1884. *Nauka o životinjama ili zoologija za više razrede gimnazije i realke po Pokornomu i Tomi*. Beograd.
- Petrović, Ivanka. 1977. Marijini mirakuli i zapadnoeuropski srednji vijek. *Radovi Staroslavenskog instituta* 8: 5–212.
- Polo de Beaulieu, Marie-Anne. 1991. *Johannes Gobi Junior. Scala coeli*. Paris: Centre national de la recherche scientifique.
- Poole, Kevin. 2007. In Search of Paradise: Time and Eternity in Alfonso X's Cantiga 103. *eHumanista* 9: 110–128.
- Radojčić, Milorad. 2004. *Đuro Kozarac prvi valjevski profesor*. Valjevo.
- RJAZU. 1953. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. dio XIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Schroeder, Gerald. 2000. *Božja znanost: pomirba znanstvene i biblijske mudrosti*. Zagreb: V.B.Z.
- Sibley, Charles, John E. Ahlquist. 1995. *Phylogeny and classification of birds: a study in molecular evolution*. New Haven – London.
- SPH. 1872. Pjesme Mavra Vetranovića Čavčića. U: *Stari pisci hrvatski* 4(2). Vatroslav Jagić, Ivan August Kaznačić, Gjuro Daničić, ur. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Strohal, Rudolf. 1915. *Hrvatska glagolska knjiga*. Zagreb: Tiskara Merkur.
- Strohal, Rudolf. 1917. 'Prilike' iz stare hrvatske glagolske knjige. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 21: 289–272.
- Strohal, Rudolf. 1918. 'Prilike' iz stare hrvatske glagoljske knjige. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 23: 64–124.
- Štefanić, Vjekoslav. 1960. *Glagoljski rukopisi otoka Krka*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Štefanić, Vjekoslav. 1969. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije. I. Dio*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Tomšić, Ivan. 1873. Menih in rajska ptica. *Vrtec* 3(1): 8–9.
- Tomšić, Ljudevit (ur.). 1875. Rajska ptičica (Ruska priča). *Djetinji vrtić. Zabavne pripovijesti dobroj djeci* 1: 41–43.
- Torbar, Josip. 1863. *Životinjarstvo to jest nauk o životinjama*. Zagreb.
- Trstenjak, Davorin. 1888. *Ptice*, sv. 1. Zagreb.
- Tubach, Frederic C. 1981. [1969]. *Index exemplorum. A Handbook of medieval religious tales* (reprint 1981). Helsinki: Soumalainen Tiedeakatemia.

- Van den Abeele, Baudouin. 1999. L'allégorie animale dans les encyclopédies latines du Moyen Âge. U: *L'animal exemplaire au Moyen Âge (V^e–XVe siècle)*. Jacques Berlioz i Marie Anne Polo de Beaulieu, ur. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- Welter, Jean-Thiebaut. 1927. *L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Âge*. Paris – Toulouse: Occitania.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2006. Pseudoanimalistički egzempli u glagoljskom senjskome *Korizmenjaku* iz 1508. godine. *Senjski zbornik* 33: 243–258.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2008. Egzempli u *Senjskom korizmenjaku* iz 1508. *Senjski zbornik* 35: 55–90.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2009. 'Književne minijature' u glagoljaškim istraživanjima Rudolfa Strohal. U: *Rudolf Strohal i njegovo djelo*. Alojz Jembrih, ur. Zagreb: Družba "Braća Hrvatskoga Zmaja".
- Zaradija Kiš, Antonija. 2009. Amuletsko nasljeđe u martinskoj književnoj tradiciji. U: *Izazov tradicijske kulture. Svečani zbornik za Zoricu Vitez*. Naila Ceribašić i Ljiljana Marks, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Zovko, Ivan. 1901. Vjerovańa iz Herceg-Bosne. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 6(1): 115–160.

Internetski izvori

- <http://www.papalencyclicals.net/Ben12/B12bdeus.html> (Pristupljeno 6. ožujka 2010.)
- http://en.wikipedia.org/wiki/Guide_for_the_Perplexed#Contents (Pristupljeno 6. ožujka 2010.)
- <http://gahom.ehess.fr/thema/> (Pristupljeno 6. ožujka 2010.)
- http://books.google.hr/books?id=MSI8AAAACAAJ&pg=PT749&lpg=PT749&dq=johanes+herolt+sermones+discipuli&source=bl&ots=gYas914URf&sig=DSdhZRRnIRUFoJINa4cSSBE3ygg&hl=hr&ei=t1uiS_TuKc-Ke_gbHxq2aCg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CAgQ6AEwAA#v=onepage&q=&f=false (Pristupljeno 18. ožujka 2010.)
- <http://www.archive.org/stream/dieexemplausden00jacquoft#page/18/mode/2up> (Pristupljeno 18. ožujka 2010.)
- <http://medievales.revues.org/document1089.html> (Pristupljeno 18. ožujka 2010.)